

The ideal image of business in modern Islamic civilization

Seyyed Hassan Karimi¹ | Vahid Arshadi²

1

Vol. 3
Spring 2022

Research Paper

Received:
11 October 2021
Accepted:
16 June 2022
P.P: 143-175

Abstract

Not only the Islam is not against the production of wealth, but the vision of a modern Islamic civilization is free from poverty and material need. But the prominent liberal democracy, which was depicted as the end of history, justice is the main focus of the economy in the modern Islamic civilization. In the second stage of Islamic revolution, we need identification and specification, as well as the design of the ideal model in the pillars of Islamic civilization. Many researches have been done in Islamic economy and there are also researches on the subject of economy in Islamic civilization. But according to the popular nature of the Islamic economy and the model of resistance economy, no research found about most important part of this popular economy that is "business", The method of descriptive research content analysis has been used for identification and specifications as well as the design of a desirable business model (in the private sector) in Islamic civilization. Jihad, team building, formal structure, productivity and quality, regularity, tact and taking advantage of opportunities and justice as the components of business and divine gifts and improvement of business environment as the components of environment have been identified and explained.

Keywords: Business, Economics, Islamic, Civilization

1. Corresponding author: Master of Entrepreneurship, University of Tehran, Tehran, Iran.

karimi.shk@gmail.com

2. Research Assistant Professor, Department of Islamic Economics, Research Institute of Islamic Studies in Islamic Sciences, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

تصویر مطلوب کسب و کار در تمدن نوین اسلامی

سید حسن کریمی^۱، وحید ارشدی^۲

۱

سال سوم
بهار ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۰۷/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۱۰/۰۳/۲۶

صص: ۱۷۵-۱۴۳

چکیده

اسلام نه تنها با تولید ثروت مخالف نیست، بلکه چشم انداز تمدن نوین اسلامی عاری از هرگونه فقر و احساس نیاز مادی است؛ اما برخلاف دستاورد لیبرال دموکراسی که روزی پایان تاریخ تصور می شد، عدالت محور اصلی اقتصاد در تمدن نوین اسلامی است. بر همین اساس، در گام دوم انقلاب اسلامی، نیاز به شناسایی ابعاد و مشخصات و همچنین طراحی الگوی مطلوب در تمام ارکان تمدن اسلامی داریم. در خصوص اقتصاد اسلامی پژوهش های متعددی انجام شده است و همچنین پژوهش هایی با موضوع اقتصاد در تمدن اسلامی وجود دارد. ولی با توجه به ماهیت مردمی اقتصاد اسلامی و الگوی اقتصاد مقاومتی، در خصوص مهم ترین بخش این اقتصاد مردمی یعنی «کسب و کار» تلاش شده است به روش تحقیق توصیفی تولید محتوا به شناسایی ابعاد و مشخصات و همچنین طراحی الگوی مطلوب کسب و کار (در بخش خصوصی) در تمدن اسلامی پرداخته شود. جهاد اقتصادی، تیم سازی، ساختار رسمی، بهره وری و کیفیت، ضابطه مندی، درایت و بهره مندی از فرصت ها و عدالت به عنوان مؤلفه های کسب و کار مواهب الهی و تسهیل فضای کسب و کار به عنوان مؤلفه های محیط کسب و کار شناسایی و تبیین شده اند.

کلیدواژه ها: کسب و کار؛ اقتصاد؛ اسلامی؛ تمدن.

karimi.shk@gmail.com

۱. نویسنده مسئول: کارشناسی ارشد کارآفرینی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲. استادیار پژوهشی گروه اقتصاد اسلامی پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم اسلامی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

مقدمه

وعده رفاه نظام اقتصادی سرمایه‌داری که سه قرن پیش آغاز شده بود فقط برای صاحبان سرمایه محقق شده است. در سال ۲۰۱۷ در کتاب «شکاف بزرگ» جوزف استیگلیز داده‌های هشداردهنده‌ای را گزارش کرد که ثروت ۱٪ از جمعیت جهان معادل ۹۹٪ از جمعیت جهان است (کنایی و همکاران، ۲۰۲۱). موفق‌ترین کسب‌وکارهای تمدن غرب، اگرچه ممکن است حتی به ظاهر و برای بهره‌مندی از برخی تخفیف‌های مالیاتی به خیریه‌ها کمک کنند، ولی برای درآمد بیشتر ممکن است حتی جان انسان‌ها را به خطر اندازند. به‌عنوان مثال مونسانتو در حال حاضر اکثریت عملکرد ذرت و سویای تراریخته جهان را کنترل می‌کند - موادی که در بیش از ۹۵ درصد خانواده‌های آمریکایی یافت می‌شود - و تاکتیک‌های حقوقی و سیاسی نگران‌کننده آن برای حفظ این انحصار، موضوع نگران‌کننده جهانی است (رابین، ۲۰۱۴)؛ بنابراین با وجود الگوهای متنوع کسب‌وکار و محیط کسب‌وکار در تمدن غرب که به‌طور گسترده توسط پژوهشگران این مقاله مطالعه شده است، مبنای قرار نگرفته است؛ زیرا قصد نداریم در زمین تمدن غرب بازی کنیم؛ بلکه قرآن، روایات و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی مبنای پژوهش قرار گرفته است.

«اسلام با معنا کردن زندگی و هستی و با نشان دادن راه درست آن، انسان را در فراهم آوردن زندگی حقیقتاً سعادت‌مندانه یاری می‌دهد و صراط مستقیم الهی را به او معرفی می‌کند. همه احکام و دستورهای اسلامی و همه خطوط اصلی در شیوه‌های سیاسی و اجتماعی و اقتصادی اسلام و همه عبادات و مقررات فردی و جمعی اسلام، اجزای درهم‌تنیده این نسخه زندگی‌بخش و سعادت‌آفرین است» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۷۷). در این سیستم درهم‌تنیده، آنچه موردنظر این پژوهش قرار گرفت اقتصاد اسلامی بود، آن هم فقط در بخش خصوصی و از دیدگاه یک کسب‌وکار!

اقتصاد و دین، در معنا بخشیدن به زندگی مادی و معنوی بشر و نیل او به مدارج عالی کمال روحی، نقش تعیین‌کننده‌ای دارند و می‌توان گفت که در این جهت مکمل یکدیگرند. از سویی زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها، بدون اقتصاد شکوفا و رشدیافته، بسی تلخ، دشوار و قرین نکبت

و بدبختی است. اقتصاد بیمار، زمینه‌ساز نابودی ارزش‌های دینی و استیلای سایه سیاه فقر، فساد، فحشا، جرم و جنایت بر زندگی بشر است. چه بسا انسان‌هایی که وامانده‌گرده نانی برای قطع نشدن رگ حیات خود هستند، نتوانند به تعالی معنوی بیندیشند و از آرمان‌های انسانی و فضایل و مکارم اخلاقی، تصور و ترسیم روشن و شایسته‌ای نداشته باشند. از این رو است که رسول خدا (ص) تهیدستی را سخت‌تر از قتل و امیر مؤمنان علی (ع)، مردن و زیر خاک رفتن را بهتر از ناداری دانسته‌اند. از سوی دیگر، رفاه روزافزون مادی و تسلط لجام‌گسیخته پول و سرمایه، اگر به وسیله ایمان به خدا و پابندی به فضایل اخلاقی و ارزش‌های معنوی مهار نشود، آن‌چنان آدمی را در باتلاق خور و خواب، خشم و شهوت فرو می‌برد که به کلی همه کرامت‌های روحی و استعداد‌های تکامل‌بخش خدادادی خویش را به فراموشی می‌سپرد و به شکل حیوانی ثروتمند و رفاه‌طلب مسخ می‌شود؛ همان حقیقت روشنی که قرآن کریم درباره‌اش می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ كَيْطَعِي أَنْ رَأَهُ اسْتَعْتَبِي؛ به یقین انسان طغیان می‌کند از این که خود را بی‌نیاز بیند» (علق/۷ و ۶). لزوم پرهیز از افراط و تفریط در این دو مقوله، می‌طلبد که آدمی تلاش سازنده‌اش در راه تحصیل ثروت مادی و بهبود زندگی دنیوی را، تحت حاکمیت بایدها و نبایدهای دینی قرار دهد و به دستورهای غنی و متین قرآن کریم و پیشوایان بزرگوار اسلام، در زمینه فعالیت‌های اقتصادی‌اش بپردازد تا آثار ناهنجار فساد آن در امان ماند (حسینی شاهرودی، ۱۳۸۴).

در گام دوم و گذشت بیش از چهل سال از انقلاب اسلامی و تشکیل نظام اسلامی (جمهوری اسلامی) و در آغاز قرن جدید که می‌تواند آغازی بر ایجاد دولت اسلامی در مرحله سوم ساخت تمدن اسلامی باشد، نیاز به شناسایی ابعاد و مشخصات و هم‌چنین طراحی الگوی مطلوب در تمام ارکان تمدن اسلامی داریم. در خصوص اقتصاد اسلامی پژوهش‌های متعددی انجام شده است و هم‌چنین پژوهش‌هایی با موضوع اقتصاد در تمدن اسلامی وجود دارد. ولی با توجه به ماهیت مردمی اقتصاد اسلامی و الگوی اقتصاد مقاومتی، در خصوص مهم‌ترین بخش این اقتصاد مردمی یعنی «کسب و کار» در تمدن اسلامی پژوهشی به زبان فارسی یا انگلیسی یافت نشد. در این مقاله تلاش خواهد شد تا حد امکان به شناسایی ابعاد، مشخصات و هم‌چنین طراحی الگوی مطلوب کسب و کار در تمدن نوین اسلامی بپردازیم.

سؤال اصلی: الگوی مطلوب کسب و کار در تمدن نوین اسلامی چیست؟

سؤالات فرعی:

- مهم ترین مؤلفه های کسب و کار در تمدن نوین اسلامی چیست؟
- مشخصات و ویژگی های هر یک از مؤلفه های کسب و کار در تمدن نوین اسلامی چیست؟
- مهم ترین مؤلفه های محیط کسب و کار در تمدن نوین اسلامی چیست؟
- مشخصات و ویژگی های هر یک از مؤلفه های محیط کسب و کار در تمدن نوین اسلامی چیست؟

پیشینه پژوهش

۱- اقتصاد اسلامی و تمدن نوین اسلامی

لازم به ذکر است این مبحث موضوع اصلی مقاله نیست و کتابها و مقالات زیادی در این خصوص وجود دارد که در این مقاله به طور گذرا و مختصر به ذکر نکاتی که ارتباط بیشتری با مبانی پژوهش دارد بسنده می شود.

ساختمان عمومی اقتصاد اسلامی از سه اصل اساسی تشکیل شده که بر طبق آن محتوای سیستم اقتصاد اسلامی مشخص می شود:

۱-۱- اصل مالکیت مختلط

اسلام اصل مالکیت مختلط را به جای اصل شکل واحد مالکیت که سرمایه داری و سوسیالیسم به آن معتقد هستند وضع می کند. اسلام برای هر یک از این اشکال سه گانه مالکیت (خصوصی، عمومی و دولتی) میدان عمل خاصی را اختصاص داده است و هیچ یک از آن سه حالت را به عنوان حالت نادر و استثنایی یا علاج موقتی که شرایط آن را ایجاب می کند نمی شناسد. این به معنی این نیست که اسلام از هر یک از سیستم سرمایه داری و سوسیالیستی قسمتی را گرفته باشد بلکه این تنوع اشکال مالکیت حکایت از یک رأی قاطع عملی و اصیل می کند که بر پایه و اصول فکری معینی پی ریزی شده است.

۱-۲- اصل آزادی اقتصادی در کادر محدود

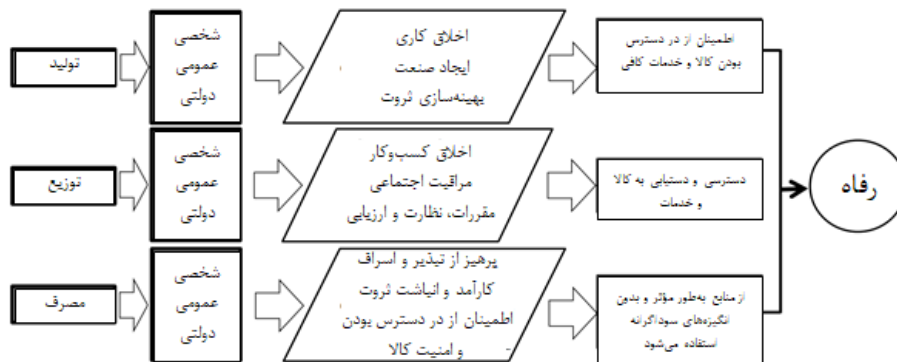
اسلام در حدود ارزش‌های معنوی و ایده‌های اسلامی به توده‌ها آزادی می‌دهد. از طرفی آزادی را در مجرای صحیح خود قرار داده و از این رهگذر از آزادی وسیله خوبی برای خدمت به خلق به وجود می‌آورد. محدودیتی را که اسلام درباره آزادی اجتماعی در زمینه اقتصادی مقرر داشته دو نوع است: ۱. محدودیت از ژرفای روح آدمی سرچشمه گرفته و نیرویش را از ذخایر روحی و فکری شخصیت اسلامی تأمین می‌کند. محدودیت عینی که عبارت از یک نیروی خارجی است که رفتار و سلوک اجتماعی را مشخص و کنترل می‌کند، محدودیتی است که در جامعه اسلامی از خارج به وسیله نیرویی فرد را ملزم به آن می‌سازند. این محدودیت خارجی درباره آزادی در اسلام بر این اصل استوار است که می‌گوید آنچه شرع مقدس درباره آن نص دارد فرد در آن آزادی ندارد و این شامل اشکال مختلف فعالیت‌هایی است که با ایده‌ها و مقاصد که اسلام به ضرورت آن‌ها ایمان دارد معارض است. ۲. محدودیت ذاتی به‌طور طبیعی در زیر سایه تربیت خصوصی به وجود می‌آید. تربیت که بر اساس آن اسلام را در اجتماعی پرورش می‌دهد که بر همه جوانب حیاتی آن حکمروایی می‌کند (جامعه اسلامی). این محدودیت از واقعیت روحی و فکری آن سرچشمه گرفته است؛ بنابراین افراد به‌موجب آن به‌هیچ‌وجه احساس سلب آزادی نمی‌کنند. به همین علت محدودیت ذاتی در حقیقت محدودیتی برای آزادی نیست بلکه منظور از آن ایجاد معنویت صحیح در انسان آزاد بوده که در زیر سایه آن آزادی رسالت خود را انجام می‌دهد.

۱-۳- اصل عدالت اجتماعی

اجرای این اصل در اسلام بدین سان است: الف) شریعت اسلامی در منابع اصلی و عمومی خود تصریح کرده کلیه فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی که از نظر اسلام بازدارنده تحقق ایده‌ها و ارزش‌های ساخته‌شده اسلامی هستند مثل ربا و احتکار و امثال آن ممنوع است. ب) اسلام اصل نظارت حکومت اسلامی (ولی امر) را بر فعالیت و دخالت دولت برای حمایت مصالح عمومی و نگرهبانی از آن به وسیله محدود کردن آزادی‌های افراد در کارهایی که با آن سروکار دارند وضع کرده است و وضع این اصل از طرف اسلام ضروری بود تا ضامن تحقق بخشیدن ایده و مفاهیم عدالت اجتماعی خود با مرور زمان باشد (صدر، ۱۳۵۰).

عناصر اصلی و مهم توسعه از نظر ابن‌خلدون، اقتصاددان قرن هشتم هجری قمری که در حوزه علم اقتصاد قوانین و روابط زیادی را کشف کرد، کار، ثروت و جمعیت هستند که تحت تأثیر شرایط جغرافیایی، سطح صنعت، میزان برخورداری از منابع طبیعی، شیوه و نوع حکومت و درجه تقسیم کار، فرآیند توسعه را تعیین و تعریف می‌کنند. تئوری توسعه او مبتنی بر افزایش و تراکم جمعیت، رشد شهرنشینی، توسعه صنعت و افزایش مبادله است، ولی موتور محرکه در توسعه از دیدگاه وی کار و تقسیم کار است. از دیدگاه وی بین ثروت و توسعه یک جامعه ارتباط مستقیم وجود دارد و هر یک دیگری را تقویت می‌کنند. نقش حکومت در توسعه از طریق ایجاد شوک‌های بزرگ تقاضا برای به حرکت درآوردن طرف عرضه، از نظر او غیرقابل چشم‌پوشی است. هم‌چنین حکومت به نظر وی با سیاست‌های مالیاتی می‌تواند در فرایند توسعه نقش مثبت یا منفی بازی کند و نیز تعریفی برای نرخ بهینه مالیات ارائه می‌کند. او مخالف هرگونه اجبار و اعمال زور در فرایند کار و تولید بوده و پیشنهاد کرده که تولید و درآمد ملی یک کشور را ملازم با آزادی انتخاب و استفاده از استعدادهای طبیعی می‌داند. هم‌چنین وجود انحصارهای دولتی، نرخ‌های بالای مالیاتی، وجود روحیه تن‌پروری و تنبلی، تملق و چاپلوسی را از عناصر ضد توسعه قلمداد می‌نماید (عرفانی‌راد، ۱۳۹۰).

در مقاله‌ای تحت عنوان «فلسفه و تأیید اعتبار عدالت رفاه در اقتصاد اسلامی» (۲۰۲۱) داده‌ها تحت شرایط ایدئال ثبت شده در تاریخ طلایی اسلام مورد بحث قرار گرفته است؛ تا بتوان نتیجه گرفت که رفاه در اقتصاد اسلامی قابل تحقق است. به عبارت دیگر، ثروت اسمی که رفاه نامیده می‌شود، یک روش دستیابی کاربردی و سیستماتیک و تأیید این است که نظام اقتصادی اسلامی در ایجاد رفاه مؤثر بوده است (کنایفی و همکاران، ۲۰۲۱).

شکل ۱. مدل مفهومی مقاله «فلسفه و تأیید اعتبار عدالت رفاه در اقتصاد اسلامی»

یافته‌های پژوهش خادم عزیزاده (۱۳۹۸) نشان می‌دهد که اقتصاد بخش عمومی می‌تواند از طریق ایجاد عدالت و رشد، استقلال و اقتدار اقتصادی، نهادسازی، تحکیم ارزش‌های اسلامی و تقویت سرمایه اجتماعی و دینی و وحدت تمدنی در تشکیل و بالندگی تمدن نوین اسلامی اثرگذار باشد. همچنین برقراری عدالت اجتماعی، ایجاد رشد و پیشرفت و رونق اقتصادی، فراهم آوردن زیرساخت‌ها، نهادها و زمینه‌های تمدنی و تحقق راهبری مطلوب اسلام در بستر تمدنی اسلام، برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های بخش عمومی سازگار با تمدن نوین اسلامی می‌باشند (خادم عزیزاده، ۱۳۹۸).

در پژوهشی دیگر خسرو جردی (۱۳۹۴) نتیجه می‌گیرد مقام معظم رهبری الگوی اقتصاد اسلامی را به‌عنوان یکی از چهارچوب‌های حرکت کشور در مسیر تمدن‌سازی اسلامی مدنظر دارند و حرکت در چارچوب اقتصاد اسلامی، یکی از زمینه‌های ایجاد تمدن اسلامی و همچنین بستر ساز حل مشکلات اقتصادی کشور در نگاهی خدامحور است و حل معضلات اقتصادی کشور در این چارچوب به پایداری نظام جمهوری اسلامی می‌انجامد.

در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، سیاست‌های اقتصاد مقاومتی به‌عنوان راه‌حل مشکلات اقتصادی دانسته شده است: «راه‌حل این مشکلات، سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است که باید برنامه‌های اجرایی برای همه بخش‌های آن تهیه و با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت، در دولت‌ها پیگیری و اقدام شود. درون‌زایی اقتصاد کشور، مولد شدن و دانش‌بنیان شدن آن، مردمی کردن اقتصاد و تصدی‌گری نکردن حکومت، برون‌گرایی با استفاده از ظرفیت‌هایی که قبلاً به آن

اشاره شد، بخش‌های مهم این راه‌حل‌ها است» (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۷).

روش پژوهش

پژوهش بر مبنای روش تحقیق توصیفی^۱ تحلیل محتوا از طریق بررسی کامل قرآن، اصول کافی، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و جستجوی کتب و مقالات مرتبط با مسئله است. تحقیق توصیفی تحلیل محتوا به منظور توصیف عینی و کیفی محتوای مفاهیم به صورت نظام‌مند می‌باشد و می‌توان گفت این نوع تحقیق را بیشتر بر روی متن‌های مکتوب، شفاهی و تصویری در خصوص موضوع خاصی انجام می‌گردد نظیر کتاب‌ها، روزنامه‌ها، مقاله‌ها و... (مستخدمین حسینی، ۱۳۹۴).

یافته‌های پژوهش

۱- قناعت

آنچه در اسلام تحت عنوان «قناعت» توصیه شده است قناعت در مصرف است؛ نه در تولید؛ که اگر قناعت در تولید مدنظر اسلام بود امام علی (ع) از اسراف‌کننده‌ترین مردم زمان خود در تولید ثروت بودند!

در روایتی آمده است علی (ع) هزار بنده را آزاد کرد (الحرّ العاملی، ۱۳۶۷). مردی امیر مؤمنان علی (ع) را دید که سوار بر شتر شده است و بارهایی از هسته خرما بر پشت شتر خود دارد پرسید: ای ابوالحسن، این بارها چیست؟ آن حضرت در پاسخ فرمود: «مِائَةُ أَلْفِ عَدْقٍ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» اگر خدا بخواهد صد هزار درخت خرما! (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۵: ۷۴). حضرت علی (ع) در عین آن که با دسترنج خود از ثروتمندان درجه یک عصر خود شده بود ساده می‌زیست و دوست داشت همچون فقرا زندگی کند تا با آن‌ها همدردی کرده و از غم و اندوه آن‌ها کاسته باشد. اما بعضی از افراد مغرض، مانند طلحه، زبیر و... بر آن حضرت خرده می‌گرفتند و آن حضرت را فقیر و بی‌کفایت می‌خواندند. حضرت علی (ع) برای این که به آن‌ها و کسانی که فریب خورده بودند بفهماند که

چنین نیست، تصمیم گرفت محصول باغ‌های احدائی خود را به صورت نقد درآورد. وقتی این کار انجام شد حضرت طلحه، زبیر و... را طلبید و تپه‌های طلا و نقره را به آن‌ها نشان داد و فرمود: « سوگند به خدا این پول‌ها مال شخصی من است (که از دسترنج خود به دست آورده‌ام نه از بیت‌المال) و هیچ کس در آن حقی ندارد.» سپس آن پول‌ها را بین فقرا تقسیم کرد.

اما نکته دیگری که لازم است به آن توجه شود این است که قناعت در مصرف نیز به طور مستقیم در موفقیت بسیاری از کسب و کارها مؤثر است. اولاً عدم وجود قناعت سبب می‌شود کارآفرینان آرزوی طی کردن ره صدساله در یک شب را در سر پروراندند؛ که ریشه و منشأ بسیاری از بی‌اخلاقی‌ها و بی‌تقوایی‌ها در کسب و کار است. به عنوان مثال بسیاری از کارآفرینان با این توجیه که بدون رشوه به هیچ عنوان نمی‌توان موفق شد خود را آلوده این گناه بزرگ می‌کنند؛ درحالی که «رشوه‌دهنده و رشوه‌گیرنده، هر دو در آتش جهنم هستند» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴). ثانیاً عدم وجود قناعت و ساده‌زیستی سبب انباشت ثروت و تبدیل آن به سکه، ارز، ساختمان، ویلا، خودروهای لوکس، تفریحات پرهزینه و... در مقابل، قناعت، سبب تبدیل ثروت به تولید و کسب و کار یا وقف و قرض‌الحسنه می‌شود که در هر صورت به توزیع عادلانه ثروت و رشد اقتصادی می‌انجامد.

۲- تلاش مؤمن در کسب رزق حلال

آیین اسلام به کار ارزش فراوان می‌دهد، آن را می‌ستاید و منشأ مالکیت می‌داند. قرآن در این باره می‌فرماید «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى؛ و برای انسان بهره‌ای جز سعی و کوشش او نیست» (نجم/۳۹). و نیز می‌فرماید «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبْنَ؛ مردان از آنچه به دست می‌آورند نصیبی دارند و زنان نیز نصیبی» (نساء/۳۲). بافت ادبی آیات و به کار رفتن واژه‌های «سعی» و «اکتساب» در آن‌ها ما را بر این امر واقف می‌سازد که راه کسب روزی، کار و تلاش است. نباید دعا و نیایش را جایگزین کار و تلاش ساخت و در تأمین زندگی به دعاها و ذکرها و توسلات اکتفا کرد. خداوند بر اساس حکمت بالغه خود، روز را روشنی‌بخش (یونس/۶۷) و مایه حرکت و حیات (فرقان/۴۷) و فرصتی وسیع برای رفع احتیاجات (مزمّل/۷) و بستری برای فعالیت و تحصیل معاش (نبأ/۱۱) و بهره‌مندی از فضل خداوند (اسراء/۱۲) قرار داده است (پورعباس، ۱۳۹۹).

علاوه بر آیات، روایات زیادی نیز در مدح کار و تلاش برای کسب رزق حلال و در ذم و نکوهش بیکاری و تنبلی وجود دارد؛ از جمله علاء بن کامل به خدمت امام صادق (ع) رسید و گفت: در حق من دعا کن، شاید خدا، به برکت آن برایم روزی دهد. آن حضرت فرمود: هرگز برایت چنین دعایی نمی‌کنم؛ از راهی که خدا فرمان داده است روزی بجوی. همه پیامبران به نحوی کار می‌کردند؛ حضرت داود از راه زره‌سازی و حضرت موسی از راه چوپانی هزینه زندگی خود را تأمین می‌کردند و دیگر پیامبران نیز همچین (حسینی شاهرودی، ۱۳۸۴).

از نظر ابن‌خلدون بین ثروت و توسعه (تمدن) رابطه مستقیمی وجود دارد. در واقع هرچه ثروت دولتی بیشتر باشد، امکان رشد و شکوفایی آن نیز بیشتر است. از طرف دیگر کار و کوشش و افزایش در بهره‌وری و مبادله کالاها در بازارهای بزرگ (توسعه‌یافته) عوامل اصلی ثروت و برخورداری کشور هستند، زیرا تمدن بزرگ سودهای بزرگ به دست می‌دهد (عرفانی‌راد، ۱۳۹۰).

۱-۲- جهاد اقتصادی

از پیامبر (ص) نقل شده است «از نشانه‌های شقاوت آن است که هرگز قطره اشکی از چشم انسان نریزد و نیز از علامات آن سنگ دلی و حرص شدید در تحصیل روزی و اصرار بر گناه است» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۹۰). حرص شدید در تحصیل روزی می‌تواند به سه شکل باشد: شکل اول عدم تعادل در زندگی به طوری که خانواده، عبادت، کسب دانش و سایر ضروریات زندگی فدای تحصیل روزی شود که قطعاً این سبک زندگی مانع رشد انسان در جهت کمال و نکوهیده است. شکل دوم تلاش زیاد برای کسب روزی با حفظ تعادل، ولی بدون نیت درونی قرب خدا باشد که این شکل کسب روزی نیز در جهت رشد و کمال انسان نیست. ولی اگر با حفظ تعادل و با نیت درست تلاش زیادی در جهت کسب روزی خود و جامعه انجام شود؛ به‌خصوص با توجه به شرایط جنگ اقتصادی و رهنمودهای امام خامنه‌ای در راستای جهاد اقتصادی مطمئناً نه تنها حرص نیست، بلکه جهاد فی سبیل الله است. چنان‌که در آغاز سیاست‌های اقتصاد مقاومتی نیز به رویکرد جهادی اشاره شده است و در بند ۲۰ آن می‌خوانیم: «تقویت فرهنگ جهادی در ایجاد ارزش افزوده، تولید ثروت، بهره‌وری، کارآفرینی، سرمایه‌گذاری و اشتغال مولد و اعطای نشان اقتصاد مقاومتی به اشخاص دارای خدمات برجسته در این زمینه» (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۲). در اثبات «جهاد اقتصادی» همین بس که

فرموده‌اند: «کسی که خود را برای اداره زندگی‌اش به مشقت می‌اندازد، مانند کسی است که در راه خدا جهاد می‌کند» (کلینی، ۱۳۸۷).

۲-۲- کسب رزق حلال از طریق اجرت (کارگری یا کارمندی) یا کسب و کار (کارآفرینی)؟

در روایات متعدد به برتری کارآفرینی نسبت به کارگری اذعان شده است که به چند مورد اشاره می‌شود. رسول خدا (ص) می‌فرماید: «حلال‌ترین چیزی که بنده خدا می‌خورد آن است که صنعتگر به دست خود با دقت انجام داده باشد» (احمدپور داریانی و مقیمی، ۱۳۸۵). امام صادق (ع) می‌فرماید: «کسی که خود را اجاره دهد (اجیر شدن = کارگری یا کارمندی امروز) روزی را بر خود ممنوع کرده است» (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۲). امام علی (ع) می‌فرماید: «اَمُنُّ عَلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أَمِيرَةً وَ اَحْتَجَّ اِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ اَسِيرَةً وَ اسْتَغْنِ عَمَّنْ شِئْتَ تَكُنْ نَظِيرَةً؛ بر هر کس که می‌خواهی، نعمت ده تا امیر او باشی و به هر کس که می‌خواهی، اظهار نیاز کن تا اسیر او گردی و به هر کس که می‌خواهی، بی‌نیازی نشان ده تا همانند او باشی» (غفاری، ۱۳۶۲).

در بیانات رهبر معظم انقلاب چندین بار کلیدواژه کارآفرینی تکرار شده است؛ از جمله در سال ۱۳۸۹ فرمودند «کارآفرینی، ایجاد اشتغال در کشور موجب می‌شود که ثروت تولید بشود... یک بعد دیگر اهمیت اشتغال این است که شما یک گنج را دارید استخراج می‌کنید. یک انسانی که در او استعدادهایی وجود دارد، می‌تواند تولید کند، می‌تواند بیافریند، این افتاده بود آنجا، شما دست او را به کار بند کردید، این گنجینه درونی استخراج شد؛ خیلی اهمیت دارد... این کارآفرینی یک عبادت است؛ یک کار با ارزش است؛ یک ارزش آفرینی است.» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۸۹)

اگرچه کار خویش فرما^۱ مانند کشاورزی، بازرگانی، صنعت، برنامه‌نویسی، نویسندگی و... فردی که برای خود کار می‌کند، نباید با اجیر شدن اشتباه گرفته شود و به اندازه کارآفرینی ارزشمند است، رسول خدا (ص) با سعد انصاری مصافحه کرد و چون زبری و خشنی دست‌های او را احساس کرد از کارگر انصاری پرسید: «چرا دست‌هایت این‌گونه کوفته و خشن است؟! سعد

1. Freelancer

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

گفت: ای رسول خدا! با بیل و طناب کار می‌کنم و هزینه زندگی خانواده‌ام را تأمین می‌کنم. پیامبر دست او را بوسید و فرمود: این دستی است که آتش جهنم به آن نخواهد رسید (جوادی آملی، ۱۳۹۲).

از طرفی وظیفه کارآفرین و کلیه ارکان کسب‌وکار تلاش و جهاد اقتصادی است و از طرف دیگر وظیفه نظام آموزشی و خانواده، تربیت نسل جهادگر و پرتلاشی است که برخی از آنان در عرصه اقتصاد فعال خواهند شد و از طرف رسانه‌ها نیز وظیفه ترویج و فرهنگ‌سازی روحیه کار و تلاش وجود دارد که شاید مؤثرترین پیشران اقتصاد نیز همین فرهنگ است.

۳- اقتصاد مولد

یکی از ویژگی‌های اصلی اقتصاد مقاومتی که در بیانیه گام دوم نیز ذکر شده است مولد بودن اقتصاد است. پیامبر (ص) از واسطه‌گری (بخش غیرمولد) نهی فرمودند: «لَا يَتَلَقَى أَحَدُكُمْ طَعَامًا خَارِجًا مِنَ الْمِصْرِ وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ ذُرْوًا الْمُسْلِمِينَ يَرْزُقُ اللَّهُ بَعْضَهُمْ مِنْ بَعْضٍ؛ هیچ‌یک از شما نباید برای استقبال از کاروان تجاری از شهر خارج شود ... خداوند روزی برخی مسلمانان را به دست برخی دیگر نهاده است» (امیرشاهی و همکاران، ۱۳۹۰). امام صادق (ع) فرمود: «سود ستاندن مؤمن از مؤمن ریاست؛ مگر این که بیش از صد درهم (کنایه از مبلغ فراوان) بخرد. در این صورت به اندازه خوراک روز خودت از وی سود بگیری، یا اگر به قصد تجارت می‌خرد، از آن‌ها سود بگیری [ولی] با آن‌ها مدارا کن» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۲۸۶).

البته پرهیز از واسطه‌گری نباید با تجارت و بازرگانی اشتباه گرفته شود. برخلاف واسطه‌گری که سبب افزایش غیرمنطقی و بی‌دلیل قیمت‌ها می‌شود، تجارت امری پسندیده معرفی و احادیث بسیاری در فضیلت تجارت از زبان مبارک معصومین بیان شده است؛ تا آنجا که رسول خدا (ص) می‌فرمایند: «برکت ده جزء دارد. نهم آن در تجارت و یک‌دهم در دامداری است» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۶۰۳).

اسلام مخارج تولیدی را بر مخارج مصرفی برتری بخشیده است و مسلمانان را از فروش زمین و سایر عوامل تولید و هزینه کردن آن را در موارد مصرفی نهی کرده است (صدر، ۱۳۵۰). هم‌وظیفه کارآفرین مؤمن پرهیز از واسطه‌گری، احتکار و کسب‌وکارهای غیرمولد مانند خریدوفروش بدون ایجاد ارزش افزوده و تنها با هدف بالا بردن قیمت و کسب سود است و هم

وظیفه حکومت کوچک کردن بخش غیرمولد اقتصاد از طریق اصلاح نظام مالیاتی و تهیه زیرساخت‌های فناورانه حذف واسطه‌ها می‌باشد.

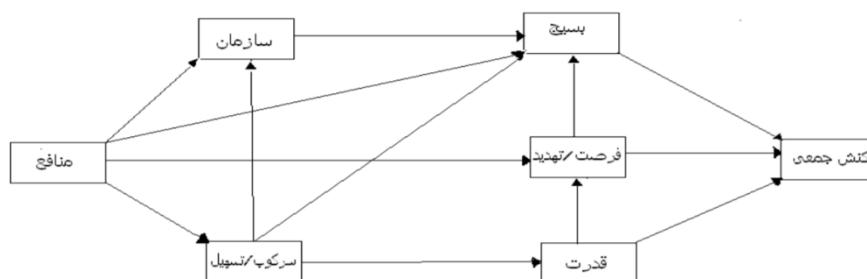
۴- تیم‌سازی

نتیجه گرفتیم اساساً اجرت گرفتن یا به اصطلاح امروزی حقوق گرفتن در اسلام مذموم است. از طرف دیگر می‌دانیم هر کارآفرین به تعدادی کارگر یا کارمند نیاز دارد؛ تا با مدیریت آن‌ها بتواند امور کسب و کار را به انجام رساند. به‌ویژه با تخصصی شدن بسیاری از وظایف و امور کسب و کار، کارآفرین بالاجبار نیاز دارد از متخصصین استفاده نماید و طبیعتاً باید به آن‌ها دستمزد پرداخت نماید. در این دو عبارت یعنی نیاز کارآفرین به دستیاران متخصص یا غیرمتخصص و مذموم بودن اجرت گرفتن تضاد و تناقضی وجود ندارد؛ بلکه با یکدیگر قابل جمع هستند؛ به این صورت که مدل استخدام (به معنی به خدمت گرفتن) ایدئال در اسلام، منفعت به نسبت درآمد (درصدی از درآمد) است که می‌تواند در قالب کارمزد درصدی (پورسانت) یا حتی سهام‌دار بودن کارمندان باشد. در این صورت در واقع تمام اعضای کسب و کار، خود را شریک کارآفرین می‌دانند، بلکه می‌توان گفت خود، کارآفرین هستند. و طبیعتاً انگیزه بیشتری برای افزایش کیفیت و بهره‌وری دارند، ایده‌ها و پیشنهادات خود را بیان می‌کنند و از تمام ظرفیت‌های خود برای رشد کسب و کار بهره می‌برند. «تعاونوا علی البر و التقوی» (مائده/۲) یا «و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا» (آل عمران/۱۰۲) که بر کار تیمی و جمعی تأکید دارند؛ در کنار روایات متعدد و نظریه «بسیج» امام خمینی (ره) که مورد تأیید امام خامنه‌ای نیز هست مؤید این نظریه هستند. از نظر ابن خلدون آنچه از طریق همکاری گروه انسانی به دست می‌آید، نیازهای تعداد زیادی را تأمین می‌کند و بیش از میزانی است که خودشان [به‌تنهایی] تولید می‌کردند (عرفانی‌راد، ۱۳۹۰).

الگوی تیلی برای توضیح عمل جمعی، الگوی بسیج است. این الگو به منظور تبیین رفتار هر یک از گروه‌های مدعی به‌طور جداگانه طراحی شده است. متغیرهای این الگو که درباره هر گروه مدعی به‌طور جداگانه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از:

۱. منافع: امتیازات و محرومیت‌های مشترکی که ممکن است در اثر تعاملات مختلف با دیگر جمعیت‌ها حاصل شود.

۲. سازمان: میزان هویت مشترک و نظام وحدت‌بخش افراد در درون یک جمعیت است و به‌عنوان فرآیند افزایش هویت مشترک محسوب می‌شود.
۳. بسیج منابع: کوشش برای دستیابی به هر نوع منبعی که گروه مدعی برای پیشبرد عمل جمعی خود ضروری بداند.
۴. عمل جمعی (کنش گروهی): با هم عمل کردن در تعقیب علایق مشترک است.
۵. فرصت/تهدید: فرصت رابطه میان منافع جمعیت و وضع کنونی جهان اطراف است. تیلی مدل بسیج خود را به شکل زیر ارائه می‌دهد:

شکل ۲. مدل بسیج تیلی (کشاورزشگری و فرهادی، ۱۳۹۰)

سازمان تأمین اجتماعی که با رسالت تأمین سلامت جامعه از طریق بیمه اجباری کارکنان شکل گرفت، اکنون خود به مانعی برای بسیج منابع انسانی و رشد کسب‌وکار تبدیل شده است که قطعاً باید تجدیدنظر راهبردی در شکل خدمات این سازمان و استفاده از بیمه‌های بخش خصوصی به‌عنوان گزینه جایگزین انجام شود.

۵- ساختار رسمی

کار تیمی در کنار مزایای قابل توجهی که ذکر شد، آفات و مشکلاتی نیز دارد که عمدتاً از اختلاف آرا و نظرات ناشی می‌شود؛ بنابراین انتخاب یک ساختار رسمی و قانونی اجتناب‌ناپذیر است.

با مبنا قرار دادن مدل بسیج که شرح داده شد، می‌توانیم نتیجه بگیریم ساختار رسمی و قانونی کسب‌وکار در تمدن اسلامی، احتمالاً سازمان مردم‌نهاد (سمن یا NGO) خواهد بود؛ با این تفاوت

که این سمن‌ها الزاماً غیرانتفاعی نیستند و می‌توانند انتفاع اعضای خود را به صورت عادلانه و حتی احتمالاً با حفظ اولویت هم‌بنیان‌گذاران به دنبال داشته باشند تا اعضا برای ادامه کار در بلندمدت و به صورت متمرکز انگیزه کافی داشته باشند که البته با در نظر گرفتن انواع صدقه، مالیات، حق بیمه تأمین اجتماعی، خمس، زکات و... ثروت کسب‌وکار در جامعه نیز توزیع می‌گردد. شاید به نظر برسد در مقایسه با ساختارهای رسمی و قانونی موجود در جمهوری اسلامی ایران شرکت‌های تعاونی که با الهام از آیه شریفه «تعاونوا علی البر و التقوی» (مانده/۲) رسمیت یافته‌اند نزدیک‌ترین مدل به مدل مطلوب اسلامی باشند، ولی انتقادات جدی به این ساختار وارد است. از جمله این که ساختار تصمیم‌گیری در جلسات مجمع عمومی که بالاترین مجمع اتخاذ تصمیم و نظارت در امور شرکت‌های مختلف می‌باشد، نزدیک به تفکر کمونیستی و بر اساس تساوی (و نه الزاماً عدالت و شایسته‌سالاری) است و طبیعتاً مدیریت شرکت را به سمت اقدامات عوام‌پسندانه برای راضی نگه داشتن کارگران و کارمندان حتی به قیمت دور شدن از مأموریت و فلسفه وجودی شرکت سوق می‌دهد.

طبق ماده ۳۰ قانون بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران مجمع عمومی، از اجتماع اعضاء تعاونی یا نمایندگان تام‌الاختیار به صورت عادی و فوق‌العاده تشکیل می‌شود و هر عضو بدون در نظر گرفتن میزان سهم فقط دارای یک رأی است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۰)؛ بنابراین لازم است ساختار جدیدی طراحی و یا قوانین بخش تعاونی متحول شود تا در آن از طرفی نه تنها از استثمار کارگران پیشگیری؛ بلکه بالاتر از آن زمینه مشارکت و بسیج تمام منابع فراهم شود و از طرف دیگر انگیزه هم‌بنیان‌گذاران برای ادامه کسب‌وکار در بلندمدت و به‌طور متمرکز حفظ شود.

امیر مؤمنان (ع) فرمودند: «هرگاه در امری که برایت پیش آمده نیازمند مشورت بودی ابتدا با جوانان مشورت کن، زیرا آنان تیزهوش‌ترند و سریع‌تر حدس می‌زنند. سپس آن را به اندیشه پیران و بزرگان واگذار تا فرجام آن را شناسایی و انتخاب نیکو کنند، زیرا تجربه آنان بیشتر است» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۳۹۱)؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود در هیئت‌مدیره شرکت‌ها که جایگاه تصمیمات راهبردی و ریل‌گذاری شرکت است، از بزرگان خبره و باتجربه استفاده شود و هیئت‌مدیره و مدیرعامل از مشاوران جوان و نخبه داخل و خارج شرکت استفاده کنند.

۶- بهره‌وری و کیفیت

پیامبر (ص) می‌فرماید: «اگر خوشه یا نشایی در دست توست و قیامت هم در آستانه برپایی است و چیزی نمانده که بمیری، این نهال را بکار و بمیر!» (بروجردی، ۱۳۸۶). بدیهی است برای فردی که در حال موت آن هم در لحظه پروحشت برپایی قیامت است کاشت نشا هیچ فایده دنیوی ندارد؛ بنابراین در اسلام برخلاف تمام مکاتب اقتصاد بشری که کسب سود را مبنا و اصل قرار داده و تمام اقتصاد را حول آن تعریف می‌کنند، خود «کار» را اصل و مبنا قرار می‌دهد و ارزش ذاتی برای آن قائل است.

در عین حال می‌فرماید: «حلال‌ترین چیزی که بنده خدا می‌خورد آن است که صنعتگر به دست خود با دقت انجام داده باشد» (احمدپور داریانی و مقیمی، ۱۳۸۵)؛ بنابراین با وجود ارزش ذاتی کسب‌وکار، کیفیت، دقت و بهره‌وری نیز جایگاه خود را از دست نمی‌دهد؛ چراکه هدف اصلی قرب الی الله است و این والاترین حد کمال در محصولات یا خدمات کسب‌وکار و همچنین در فرآیند تولید تحت عنوان بهره‌وری و بهینه‌سازی نمود می‌یابد. در زمان رسول خدا (ص) بنا به درخواست یهودیان و به دلیل این که مسلمانان قدرت بهره‌برداری بهینه از این زمین‌ها را نداشتند، بهره‌برداری از اراضی خیر به صورت مزارعه به صاحبان قبلی آن‌ها واگذار گردید. آنان موظف بودند سالانه نیمی از محصول را به مسلمانان بدهند و هرگاه که مسلمانان خواستند، آن دیار را ترک کنند؛ که این وضعیت تا زمان خلیفه دوم ادامه داشت (الثقفی، ۱۳۹۵).

ابن خلدون نظریه‌ای استثنایی در مورد بهره‌وری و نقش آن در توسعه اقتصادی دارد. وی نظریه خود را ابتدا با تشریح این که چگونه افزایش بهره‌وری از تخصصی کردن، تقسیم کار و مبادله ناشی می‌شود، آغاز می‌کند. وی می‌گوید: بهره‌وری و مبادله بیشتر، اعضای جامعه را قادر می‌سازد تا نیازهای خود را تأمین کنند و به آن‌ها امکان مصرف کالای تجملی را می‌دهد و بدین ترتیب رفاه جامعه افزایش می‌یابد. از نظر وی افزایش بهره‌وری کار در نتیجه تقسیم کار و صنعتی شدن و مبادله محصولات در بازارهای بزرگ، علت اصلی است که در ورای ثروت ملل و ترقی روزافزون آن‌ها قرار دارد و به عکس، کاهش در بهره‌وری می‌تواند به تباهی اقتصاد و درآمد ملت منتهی شود. ابن خلدون در جای دیگری از کتاب *العبر* می‌نویسد نیکویی صنایع به نسبت ترقی اجتماع، رشد و افزایش ذوق هنری و زیباشناسی، در رشد صنایع ظریفه و تولیدات بهتر و متنوع‌تر که

موردپسند مردم قرار گیرد، مؤثر است (عرفانی راد، ۱۳۹۰). حکومت نیز وظیفه نظارت بر کیفیت محصولات و خدمات ارائه شده بر مردم و تعیین استانداردهای لازم را بر عهده دارد. اساساً مؤمن می‌داند مالک حقیقی خدا است و آنچه به امانت نزد اوست باید به بهینه‌ترین شکل ممکن استفاده یا هزینه شود و بیشترین ارزش افزوده را تولید کند.

۷- ضابطه‌مندی و اخلاق اسلامی

مطابق مکتب فکری لیبرالیسم اقتصادی هر انسانی در شیوه‌های دستیابی به مال و گردش ثروت، تولید و قیمت‌گذاری آزاد است. انسان در فعالیت‌های اقتصادی، آزادی دارد که از هر راهی که می‌خواهد پول درآورد، هرچه می‌خواهد تولید کند و به هر قیمت می‌خواهد بفروشد و به هر شکل، درست یا نادرست، برای کالای خود تبلیغ کند و... بدون این که در این مسیر، محدودیتی احساس نماید و این خود یکی از عواملی است که شکل‌گیری طبقات خاص اجتماعی از نظر دارایی و ثروت را موجب شده است؛ اما انسان مسلمانی که مالکیت و ربوبیت مطلق خداوند را در تمام عرصه‌های زندگی خود پذیرفته، باید به این نکته توجه داشته باشد که اگرچه اسلام توصیه به کار و فعالیت‌های اقتصادی دارد؛ با این وجود کسی که تمام ابعاد زندگی او رنگ‌خداایی گرفته، در کسب ثروت بی‌قیدوبند نبوده؛ خطوط قرمز و حدود الهی را مراعات می‌نماید و از کسب درآمدهای حرام (نساء/۲۹)، از طریق ربا (بقره/۲۷۸ و ۲۷۹) غش در معامله، رشوه، احتکار، سرقت مالکیت مادی یا فکری، اختلاس، رانت و... حاصل شود پرهیز نماید. البته استغنا درونی و احساس رضایت از ثروت به اندازه کفاف در نیازهای اساسی مادی که یکی از ثمرات خداپاوری است، خود رعایت حدود الهی از جمله رعایت صداقت، امانت، گذشت، کمک به همکار و شریک، پرهیز از رقابت ناسالم، فریبکاری، رانت، رشوه و هر نوع فساد را نیز به دنبال دارد (پورعباس، ۱۳۹۹).

آموزه‌های اخلاقی اسلام انسان‌ها را از درون به گونه‌ای تربیت می‌نماید که نه تنها فعالیتی در تعارض با منافع عمومی انجام نمی‌دهند بلکه در برخی اوقات منافع جمع را بر منافع شخصی خود اولویت می‌بخشند. از آنجا که نارسایی‌های دست‌نامرئی بازار در عرصه اجتماعی با رعایت اصول اخلاقی قابل‌بهبود است شاید بتوان اخلاق اقتصادی را دست‌نامرئی نظام اقتصادی اسلام نامید (عیوضلو و قلیچ، ۱۳۹۴).

از طرف دیگر به جرئت می‌توان گفت مسائل اخلاقی به مقدار قابل توجهی تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار دارند. نگهداری مبانی اخلاقی همچون شهامت، صراحت، مناعت طبع، راست‌گویی، امانت، استقلال شخصیت و سایر صفات نیکوی اخلاقی برای یک انسان فقیر کار بسیار دشواری است؛ بنابراین اقتصاد و اخلاق اسلامی رابطه‌ای دوسویه دارند.

رسول خدا (ص) فرمود: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا؛ فقر، انسان را در آستانه کفر قرار می‌دهد» (کلینی، ۱۳۸۷). همچنین فرمودند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكُفْرِ، وَالْفَقْرِ، وَعَذَابِ الْقَبْرِ؛ خدایا! هرآینه از کفر و فقر و عذاب قبر به تو پناه می‌جویم» (کتابخانه احادیث شیعه، بدون تاریخ). خداوند در قرآن می‌فرماید: «الْشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ؛ شیطان به شما وعده فقر می‌دهد» (بقره/۲۶۷). حضرت صادق (ع) آن را از لشکریان جهل می‌شمارد و حضرت علی (ع) می‌فرماید: «إِنَّ الْأَشْيَاءَ لَمَا ازْدَوَجَتْ، ازْدَوَجَ الْكَسْلُ وَالْعَجْزُ فَنَتَجَّ مِنْهُمَا الْفَقْرُ؛ وقتی اشیا با هم ترکیب شدند، تنبلی و ناتوانی نیز ترکیب شدند و نتیجه آن‌ها فقر شد» (حسینی شاهرودی، ۱۳۸۴). جامعه‌ای که در آن فقر باشد، بیکاری باشد، مشکلات معیشتی غیرقابل حل وجود داشته باشد، اختلاف طبقاتی باشد، تبعیض باشد، شکاف طبقاتی باشد، حالت آرامش ایمانی پیدا نمی‌کند. فقر، انسان‌ها را به فساد می‌کشاند، به کفر می‌کشاند؛ فقر را باید ریشه کن کرد» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۳).

رعایت تقوا و اخلاق اسلامی نیز تأثیر مستقیم و غیرمستقیم در رزق واسع (الطوسی، ۱۳۶۹) یا حَسَنَ الْمَعِيشَةِ (کلینی، ۱۳۸۷) یا به اصطلاح امروزی رفاه دارد، اگرچه کلمه رفاه ترجمه مناسبی نیست؛ بنابراین بالاتر از دانش و مهارت‌های مدیریتی، اقتصادی و سایر علوم و فنون، تقوا سبب موفقیت کسب‌وکار و گناه سبب عدم پیشرفت یا عدم موفقیت کسب‌وکار است.

یا اِذَاذَرَّ الرَّجُلُ لَيْحَرْمَ رِزْقِهِ بِالذَّنْبِ يَصِيبُهُ؛ ای ابوذر، به درستی که انسان گاهی به دلیل انجام گناه، از روزی خود محروم می‌شود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶). در حدیثی از امیر مؤمنان علی (ع) می‌خوانیم: «فِي سَعَةِ الْأَخْلَاقِ كُنُوزُ الْأَرْزَاقِ؛ گنج‌های روزیها، در اخلاق خوب و گسترده نهفته شده است!» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۵۳). در حدیثی دیگر از امام صادق (ع) می‌خوانیم: «حَسَنُ الْخَلْقِ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ؛ حسن خلق، روزی را زیاد می‌کند!» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۳۹۸). در

حدیثی دیگر از علی (ع) می‌خوانیم: «مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ ضَاقَ رِزْقُهُ؛ کسی که اخلاقش بد باشد، روزی او تنگ می‌شود» (واحد تحقیقات موسسه فرهنگی هنری جام طهور، ۱۳۹۵).

اگرچه زمانی هم که مؤمن به ثروت زیادی دست پیدا کند آن را متاع ناچیز و بی‌ارزش دنیا می‌داند و امانت خدا در دست او است تا به خدمت مردم پردازد. یهودی فقیر حضرت را از حرکت بازداشت و گفت: ای فرزند پیامبر (ص)، جد شما فرمود: «الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ؛ دنیا زندان مؤمن و بهشت کافر است. تو مؤمنی و من کافر. درحالی که در نظر من دنیا برای تو بهشت است؛ چون این همه نعمت در اختیار داری و برای من زندان است؛ زیرا بر اثر فقر و تنگدستی در معرض نابودی قرار دارم. امام مجتبی (ع) فرمود: اگر می‌دیدید نعمت‌هایی را که خداوند برای من و مؤمنین در جهان آخرت آماده کرده که نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده، می‌دانستی اکنون با تمام نعمت‌هایی که در اختیار دارم، پیش از انتقال به جهان آخرت گویی در زندانی تنگ به سر می‌برم و نیز اگر می‌دیدید آن عذابی که خداوند برای تو و هر کافری در عالم آخرت قرار داده، می‌فهمیدی که پیش از انتقال به عالم آخرت در نعمت گسترده و بهشت جای دارد (مجلسی، ۱۴۰۳).

محیط کسب و کار در اقتصاد بستر رشد اقتصادی یک کشور محسوب می‌شود. در اقتصاد و به‌ویژه اقتصاد اسلامی، این محیط می‌بایست از ملاحظات و ملازمات اخلاقی برخوردار باشد. در مقاله «اخلاق اسلامی و محیط کسب و کار (اخلاق کسب و کار یا کسب و کار اخلاقی)» (۱۳۹۶) با دو نگاه کارکردی و فراکارکردی به مقوله اخلاق در کسب و کار و ذکر مصادیق و نمونه‌های آن، به تبیین جایگاه اخلاق در اقتصاد اسلامی اشاره می‌شود. آموزه‌های اخلاقی به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول آموزه‌هایی در جهت بهبود محیط کسب و کار و رشد اقتصادی (اخلاق در خدمت کسب و کار) و دسته‌ای دیگر آموزه‌هایی که کسب و کار را ابزاری در جهت تعالی اخلاق (کسب و کار در خدمت اخلاق) قرار می‌دهند. منظور از نگاه کارکردی، توجه به نقش آموزه‌های اخلاقی (به‌ویژه اخلاق اسلامی) در افزایش کارایی اقتصاد، شفافیت اطلاعات بیشتر و ایجاد اعتماد و رشد سرمایه اجتماعی می‌باشد. همچنین دوری از حرص، ولع و رقابت بی‌جا؛ عنوان نمودن برخی مشاغل به‌عنوان مشاغل مکروه، معامله با مردمان پست؛ قسم خوردن در معامله و... می‌تواند مصادیقی از نگاه فراکارکردی به اخلاق باشد.

توجه کامل به مسائل اخلاقی در اقتصاد و بازرگانی و تدوین دستورالعمل‌های جامع و قابل اجرا در هر زمینه توسط نهادهای ذی‌ربط در توسعه مبادلات بازرگانی داخلی و خارجی و نهایتاً رشد و توسعه اقتصادی کشور تأثیر به‌سزایی خواهد داشت. بررسی‌های انجام شده نشان داده است که میانگین سود شرکت‌هایی که رهنمودهای اخلاقی، معیارها و ضوابط شناخته‌شده اخلاق حرفه‌ای را رعایت می‌کنند بالاتر از میانگین سود شرکت‌هایی است که به این امر مهم کم‌توجه بوده و از این مزیت رقابتی بی‌بهره مانده‌اند (خوچانی و سودانی، ۱۳۹۶).

رعایت اخلاق اسلامی در محیط کسب و کار، زیرساخت رشد و شتاب‌دهنده کسب و کار است و همچنین اخلاق‌مداری در کسب و کار، تنها یک مسئله شخصی یا معنوی نیست؛ بلکه یک مزیت رقابتی محسوب می‌شود. به‌عنوان مثال کسب و کاری که به صداقت مشهور است، طبیعتاً بیشتر مورد اعتماد قرار می‌گیرد تا کسب و کاری که به دروغ‌گویی و فریب‌کاری مشهور باشد. به‌عنوان مثال برای کسب و کاری که مشتری هدف او یک سازمان دولتی فاسد است که فقط با رشوه می‌توان با آن سازمان قرارداد بست، آن کسب و کار نمی‌تواند زنده یا اخلاق‌مدار بماند. در نقطه مقابل، در تمدن نوین اسلامی محیط تا آن حد قابل اطمینان است که مؤمن نیاز خود را از جیب برادر مؤمن خود برمی‌دارد و کسی اعتراض نمی‌کند! «إِذَا قَامَ الْقَائِمُ (ع) جَاءَتِ الْمَرْأَمَةُ وَ أَتَى الرَّجُلُ إِلَى كَيْسِ أُخِيهِ فَيَأْخُذُ حَاجَتَهُ لَا يَمْنَعُهُ» (حر عاملی، ۱۴۲۵).

۸- درایت و بهره‌مندی از فرصت‌ها

مدیر کسب و کار اسلامی صاحب بصیرت، فهم عمیق، علم و درایت است که علاوه بر کسب علوم موردنیاز که قطعاً نیاز مداوم مدیریت است، نور الهی مهم‌ترین عامل بصیرت‌افزایی است. «أَوْ مَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُينٌ لِّلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ آیا کسی که [از نظر عقلی و روحی] مرده بود و ما او را [به‌وسیله هدایت و ایمان] زنده کردیم و برای وی نوری قرار دادیم تا در پرتو آن در میان مردم [به‌درستی و سلامت] حرکت کند، مانند کسی است که در تاریکی‌ها [بی‌جهل و گمراهی] است و از آن بیرون شدنی نیست؟! (الانعام/۱۲۲).

مدیر با درایت در کسب و کار اسلامی مجهز به علوم روز به‌ویژه دانش و مهارت‌های مدیریتی است. به‌عنوان مثال اصل «مزیت رقابتی» را می‌داند و به آن عمل می‌کند تا لازم نباشد به هر حيله‌ای

در بازاریابی و تبلیغات متوسل شود تا محصول یا خدمت خود را بفروشد. امام علی (ع) می‌فرماید «پنج چیز ضایع می‌گردد، چراغی که آن را در (نور) خورشید برافروزی و ...» (امیرشاهی و همکاران، ۱۳۹۰). ضرب المثل ایرانی «زیره به کرمان بردن» دقیقاً به همین مفهوم اشاره دارد که اگر مزیت رقابتی وجود نداشته باشد شکست خواهیم خورد.

در روایات بسیاری از پیامبر (ص) و ائمه به غنیمت شمردن فرصت‌ها توصیه شده است. از جمله امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید «وَالْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ فَأَنْتَهُزُوا فُرْصَ الْخَيْرِ؛ فرصت مانند ابر گذرا می‌گذرد، پس فرصت‌های نیک را غنیمت دانید» (نهج البلاغه، قصار ۲۱).

شاید بتوان گفت بهترین فرصت‌ها که معمولاً بیشترین ارزش افزوده مولد را ایجاد می‌کند، فرصت‌های دانش‌بنیان هستند. در بیانیه گام دوم و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی به این فرصت‌ها توجه ویژه‌ای شده است؛ که می‌تواند انگیزه‌بخش و محرک رشد علم و فناوری نیز باشد؛ که خود اولین پیشران سازنده تمدن نوین اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است.

۸-۱- هدایت و آمایش

همان‌طور که در مقاله «فلسفه و تأیید اعتبار عدالت رفاه در اقتصاد اسلامی» (۲۰۲۱) و سایر پژوهش‌ها ذکر شده است، یکی از وظایف اصلی حکومت‌ها در اقتصاد اطمینان از کافی بودن کالا و خدمات موردنیاز مردم است (کنایفی و همکاران، ۲۰۲۱)؛ که مؤثرترین روش آن هدایت کسب و کارها به سمت عرضه کالا و خدمات راهبردی، اساسی و موردنیاز مردم از یک طرف و آمایش سرزمین به‌منظور هدایت کسب و کارها به استفاده از ظرفیت‌های هر منطقه از طرف دیگر می‌باشد. دولت بهتر است برای هدایت کسب و کارها از تحکم و روش‌های دستوری و قهری استفاده نکند؛ بلکه از روش‌های تشویقی مانند معافیت یا تخفیفات مالیاتی، خرید تضمینی و... استفاده نماید. کسب و کار در تراز تمدن نوین اسلامی نیز صرفاً برای منافع حداکثری برنامه‌ریزی نمی‌کند؛ بلکه نیاز جامعه و ظرفیت‌های منطقه‌ای را نیز مدنظر قرار می‌دهد.

شهید صدر با استناد به آیه ۶۰ سوره انفال می‌گوید: «قدرت در اینجا به شکل مطلق و بدون قید آمده است؛ یعنی همه انواع توان و نیرو که قدرت یک امت راهبر را برای ابلاغ رسالتش به ملت‌های جهان می‌افزاید. در طلیعه این نیروها، نیروهای معنوی و مادی برای رشد ثروت و رام ساختن طبیعت در خدمت انسان قرار دارند» (صدر، ۱۳۵۰)؛ بنابراین علاوه بر قوای نظامی، قوای

اقتصادی نیز باید با استفاده از تمام ظرفیت‌های طبیعی، انسانی و... (به‌گونه‌ای که به طبیعت آسیب نرسد) قوی گردد. همان‌طور که در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نیز ذکر شده است: «مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور، نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی است. جمعیت جوان زیر ۴۰ سال که بخش مهمی از آن نتیجه موج جمعیتی ایجادشده در دهه ۶۰ است، فرصت ارزشمندی برای کشور است. ۳۶ میلیون نفر در سنین میانه ۱۵ و ۴۰ سالگی، نزدیک به ۱۴ میلیون نفر دارای تحصیلات عالی، رتبه دوم جهان در دانش‌آموختگان علوم و مهندسی، انبوه جوانانی که با روحیه انقلابی رشد کرده و آماده تلاش جهادی برای کشورند، و جمع چشمگیر جوانان محقق و اندیشمندی که به آفرینش‌های علمی و فرهنگی و صنعتی و غیره اشتغال دارند؛ این‌ها ثروت عظیمی برای کشور است که هیچ اندوخته مادی با آن مقایسه نمی‌تواند شد. به‌جز این‌ها، فرصت‌های مادی کشور نیز فهرستی طولانی را تشکیل می‌دهد که مدیران کارآمد و پُرانگیزه و خردمند می‌توانند با فعال کردن و بهره‌گیری از آن، درآمدهای ملی را با جهشی نمایان افزایش داده و کشور را ثروتمند و بی‌نیاز و به معنی واقعی دارای اعتمادبه‌نفس کنند و مشکلات کنونی را برطرف نمایند. ایران با دارا بودن یک درصد جمعیت جهان، دارای ۷ درصد ذخایر معدنی جهان است. منابع عظیم زیرزمینی، موقعیت استثنائی جغرافیایی میان شرق و غرب و شمال و جنوب، بازار بزرگ ملی، بازار بزرگ منطقه‌ای با داشتن ۱۵ همسایه با ۶۰۰ میلیون جمعیت، سواحل دریایی طولانی، حاصلخیزی زمین با محصولات متنوع کشاورزی و باغی، اقتصاد بزرگ و متنوع، بخش‌هایی از ظرفیت‌های کشور است؛ بسیاری از ظرفیت‌ها دست‌نخورده مانده است. گفته شده است که ایران از نظر ظرفیت‌های استفاده‌نشده طبیعی و انسانی در رتبه اول جهان است. بی‌شک شما جوانان مؤمن و پُر تلاش خواهید توانست این عیب بزرگ را برطرف کنید. دهه دوم چشم‌انداز، باید زمان تمرکز بر بهره‌برداری از دستاوردهای گذشته و نیز ظرفیت‌های استفاده‌نشده باشد و پیشرفت کشور از جمله در بخش تولید و اقتصاد ملی ارتقا یابد» (بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۷).

۹- عدالت

هر سازمان بر پایه مجموعه‌ای از کنش‌ها و روابط اجتماعی بنا می‌شود و اهداف خاصی را تعقیب می‌کند. توحید به منزله اساسی‌ترین اصل ادیان حقیقی انشاکننده مجموعه‌ای از پندارها،

کردارها و گفتارهای اجتماعی است؛ که تداول آن‌ها ساخت متداول قدرت در جوامع را دگرگون ساخته نظم جدیدی بر آن حاکم می‌سازد. نظم‌ی که جز حضرت حق کسی را یارا و رخصت تعریف و طراحی آن نیست. نظم‌ی که همگان در برابر آن شأن و مرتبه یکسان دارند. بدین ترتیب سازمان توحیدی از تحقیر، تملق، ریا، تظاهر و نفاق پیراسته می‌گردد و باور به رزاقیت خداوند، نیازمندی همه بندگان به او و بی‌نیازی او از همگان در سازمان تسری می‌یابد. به گونه‌ای که زیباترین جلوه برابری و مساوات را نمایان گرداند. بدین ترتیب سازمان توحیدی سازمان عدل است و تداعی‌گر زیبایی و وحدت‌مدار خلقت. اعتقاد به توحید با شعارهای بی‌ظنیر الله اکبر و لا اله الا الله هرگونه اعمال قدرت انسان بر انسان را نفی کرده نظام ویژه‌ای را در پرتو برابری همه انسان‌ها از جمله سلسله‌مراتب یک سازمان در مقام بندگی حضرت حق می‌آفریند. امام علی (ع) در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه به مالک اشتر می‌فرماید: همه مردم از آن حیث که یا برادر دینی‌اند یا از جمله مخلوقات خداوند سبحان در خور احترام و مهرورزی‌اند. در سازمان توحیدی مدیران از خودستایی و خودبزرگ‌بینی می‌پرهیزند و زیردستان نمی‌توانند هیچ‌گونه تحقیر یا سلطه‌ای را از انسان‌های دیگر تحمل نمایند. با این رویکرد کارکنانی شجاع تربیت می‌شوند که در سازمان با اعتقاد به اهدافی بالا کار می‌کنند و از مافوق اطاعت می‌کنند، ولی نه از روی ترس یا طمع بلکه با رویکردی منطقی به قرارداد. قانونی قراردادی در بین انسان‌هایی که همگی شأن و منزلت برابر دارند. پس حدود این اطاعت نیز بر اساس آن قرارداد منطقی و قانونی مشخص می‌شود. در چنین سازمانی مدیر محدود به قانون است و فقط در چارچوب آن می‌تواند فرمان بدهد و فرمانبری فرودستان نیز کاملاً در حریم قانون صورت می‌پذیرد (پورعزت، ۱۳۹۳).

برجسته‌ترین ویژگی تمدن بزرگ اسلامی در دوران پس از ظهور عدالت است؛ که لازم است پیش از ظهور نیز تا حد امکان برای دستیابی به این شرایط ایدئال تلاش شود. واضح است که عدالت در تمام محیط کسب و کار باید تجلی داشته باشد. به عنوان مثال در دسترسی به اطلاعات، برای افراد یا کسب و کارهای خاص نباید رانت اطلاعاتی وجود داشته باشد. نباید گردش اطلاعات به گونه‌ای باشد که برخی افراد زودتر به اطلاعات دسترسی پیدا کنند. لازم است در دسترسی به تسهیلات و حمایت‌های دولتی و حکومتی عدالت وجود داشته باشد و...

«وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ؛ و خواستیم بر کسانی که در آن سرزمین فرودست شده بودند منت نهیم و آنان را پیشوایان [مردم] گردانیم و ایشان را وارث [زمین] کنیم» (قصص/۵). این آیه در کنار چندین آیه و حدیث دیگر در توصیف دوران پس از ظهور نشان می‌دهند ظلم و ظالم در حکومت جهانی الله جایگاهی ندارد. طبیعتاً در چنین محیط ایدئال برای کسب و کار، هر کسب و کاری که بر پایه منطبق بنا شده باشد رشد می‌نماید. «زمانی که حضرت مهدی (عج) قیام نماید داخل شهر کوفه شده ... در هر سال دو مرتبه به مردم عطایایی می‌بخشد و در هر ماه دو مرتبه مایحتاج معیشتی به آن‌ها می‌دهد و میان مردم آن چنان عدالت و مساوات را حاکم می‌گرداند که محتاج و فقیری برای دریافت زکات یافت نمی‌شود و صاحبان زکات، زکاتشان را نزد نیازمندان می‌آورند، ولی آن‌ها قبول نمی‌کنند. پس آن گروه، زکاتشان را در کیسه‌هایی قرار داده و در اطراف خانه‌ها می‌گردند (برای پیدا کردن فقیر) و مردم بیرون آمده و می‌گویند: ما به پول شما نیازی نداریم» (مجلسی، ۱۴۰۳).

از طرف دیگر رهبری امام زمان (عج) قطعاً رهنمودهایی برای کسب و کار مردم خواهد داشت که در کنار پیشرفت ۱۳/۵ برابری علم و فناوری «الْعِلْمُ سَبْعَةٌ وَعِشْرُونَ حَرْفًا فَجَمِيعُ مَا جَاءَتْ بِهِ الرِّسَالُ حَرْفَانِ، فَلَمْ يَعْرِفِ النَّاسُ حَتَّى الْيَوْمِ غَيْرَ الْحَرْفَيْنِ، فَإِذَا قَامَ الْقَائِمُ عَ أَخْرَجَ الْخَمْسَةَ وَالْعِشْرِينَ حَرْفًا فَبَثَّهَا فِي النَّاسِ، وَضَمَّ إِلَيْهَا الْحَرْفَيْنِ حَتَّى يَبْثُهَا سَبْعَةً وَعِشْرِينَ حَرْفًا؛ علم، بیست و هفت حرف است. همه آنچه تا به امروز رسولان الهی آورده‌اند، تنها دو حرف است و مردم بیش از این دو حرف نمی‌دانند. هرگاه قائم (عج) قیام کند، بیست و پنج حرف دیگر را به اضافه آن دو حرف ارائه و در میان مردم اشاعه و آموزش می‌دهد» (حلی، ۱۴۲۱). قطعاً تأثیرات شگرفی بر اقتصاد من جمله کسب و کار بخش خصوصی خواهد داشت؛ که این تأثیر در روایات متعدد در حد فهم مردم زمان به تصویر کشیده شده است.

عوامل بیرونی (محیط کسب و کار)

۱- تسهیل فضای کسب و کار

امیر مؤمنان (ع) در نامه خود به مالک اشتر پس از انتصاب ایشان به عنوانی فرمانروای مصر، توصیه‌هایی در خصوص حکمرانی فرمودند از جمله این که «در باره تاجران و صنعتگران پذیرای

سفارش باش و نسبت به آنان سفارش به نیکی کن، بدون فرق بین آنان ... دادوستد باید آسان باشد و بر موازین عدالت» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

دیدبان جهانی کارآفرینی (GEM^۱) ۱۲ شاخص پایش فضای کسب و کار را در کشورهای مختلف عضو بررسی می کند و در گزارش سالانه خود منتشر می نماید که با توجه به محتوای بسیار زیاد مرتبط با این شاخص ها، به عنوان مثال با جستجوی نام این کنسرسیوم در سرویس محقق گوگل^۲، ۴۰۰ هزار نتیجه جستجو پیدا شد. قصد پرداختن به شاخص ها و تحلیل آن ها را نداریم و به ذکر این مطلب بسنده می کنیم که با در نظر گرفتن چشم انداز تمدن نوین اسلامی باید حتی فراتر از این شاخص ها به تسهیل فضای کسب و کار در چارچوب اصول سه گانه اقتصاد اسلامی که در مبانی نظری ذکر شد، فکر و برنامه ریزی کنیم. به عنوان مثال وقتی به تسهیل صدور مجوزها فکر می کنیم باید قبل از آن به این سؤال پاسخ دهیم که آیا در تمدن نوین اسلامی اصولاً لازم است هر کسی برای راه اندازی هر نوع کسب و کاری از حکومت اجازه بگیرد؟! طبیعتاً بر اساس اصل آزادی محدود نیازی نیست و موانع باید حذف شوند؛ نه تسهیل.

۲- مواهب الهی

کسب و کار اسلامی در تمدن نوین اسلامی از مواهب الهی نیز برخوردار خواهد بود. در ک مواهب الهی باعث می شود انگیزه کارآفرین برای ادامه مسیر پرفرازونشیب کارآفرینی افزایش یابد. «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ؛ و اگر اهل شهرها و آبادی ها ایمان می آوردند و تقوا پیشه می کردند، بَرَكَاتِ آسمان و زمین را بر آن ها می گشودیم؛ ولی (آن ها حق را) تکذیب کردند؛ ما هم آنان را به کیفر اعمالشان مجازات کردیم» (اعراف/۹۶).

در جای دیگر، خداوند از زبان حضرت نوح (ع) بیان می کند که اگر همین کافران طغیانگر دست از لجاجت بردارند و توبه کنند، خداوند نعمت های خودش را برای آنان ارزانی می دارد: «وَايَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَ يَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ؛ ای قوم من! از پروردگارتان طلب عفو و سپس به درگاهش توبه کنید تا باران فراوان و پی در پی از آسمان

1. Global Entrepreneurship Monitor

2. Google Scholar

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)

بر شما فرو فرستد و نیرویی بر نیروی شما بیفزاید» (هود/۵۲). همچنین در جای دیگری فرماید: «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا؛ اِذَا كَفَرُوا فَسَوْفَ يَكْفُلُونَ كَلِمَاتِ اللَّهِ لِيُحْزِنَهُمْ لِيَذَرَّ السُّرُورَ» (جن/۱۶). «وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ مَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ؛ وَاِنْ كَانُوا لَا يَتَذَكَّرُونَ إِلَّا بَعَثْنَا فِي كُلِّ قَوْمٍ رَسُولًا مِمَّنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ لَوْمَةٌ مِنْ كَتْمِكُمْ فَذَكَرُوا حِكْمًا» (طه/۱۲۴). «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛ وَهُرْ كَسٍ مِنْ رِجَالِكُمْ لَا يَدْعُونَ بِحَبَشَةِ السُّرُورِ» (طلاق/۲ و ۳). «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا؛ وَهُرْ كَسٍ مِنْ رِجَالِكُمْ لَا يَدْعُونَ بِحَبَشَةِ السُّرُورِ» (طه/۱۲۴).

طبق وعده خداوند، توجه جامعه به معنویات، زمینه‌ساز نزول خیر و برکت در زندگی است؛ همان‌گونه که تقوای افراد نتیجه‌اش این است که خداوند راه خروج از گرفتاری‌ها را به او نشان می‌دهد و از جایی که حساب نمی‌کند، به او روزی می‌دهد. «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛ وَهُرْ كَسٍ مِنْ رِجَالِكُمْ لَا يَدْعُونَ بِحَبَشَةِ السُّرُورِ» (طلاق/۲ و ۳). «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا؛ وَهُرْ كَسٍ مِنْ رِجَالِكُمْ لَا يَدْعُونَ بِحَبَشَةِ السُّرُورِ» (طه/۱۲۴).

ممكن است در مقابل این آیات و روایات این شبهه مطرح شود که چگونه خداوند رزق و برکت را برای افراد باتقوا قرار داده است، در حالی که در عمل مشاهده می‌کنیم ثروت کفار نسبت به مسلمانان بسیار بیشتر است و حتی در جوامع اسلامی مشاهده می‌شود برخی افراد که تقوا را رعایت نمی‌کنند بسیار ثروتمندتر از مؤمنان هستند. اولاً در مشاهده به داخل جامعه اسلامی باید به این نکته دقت داشته باشیم از روی ظاهر افراد نمی‌توان قضاوت کرد و میزان تقوا را نباید با اندازه محاسن یا حتی نماز، روزه و... اندازه گرفت. ممکن است یک فرد به ظاهر باتقوا با بیان یک دروغ خود را به گناه کبیره‌ای آلوده کند که «برابر هفتاد زنا با محارم است» (حر عاملی، ۱۳۶۷).

ثانیاً برای رشد و شکوفایی در ابعاد مادی زندگی، مهم‌ترین وسیله، سعی و تلاشی است که هر انسانی باید داشته باشد. در این باره، فرقی بین مسلمان و غیرمسلمان و خداپرست و غیرخداپرست وجود ندارد. «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ؛ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (انفال/۵۳). «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛ وَهُرْ كَسٍ مِنْ رِجَالِكُمْ لَا يَدْعُونَ بِحَبَشَةِ السُّرُورِ» (طه/۱۲۴).

ثالثاً نه تنها ثروت و رزق به مؤمنان اختصاص ندارد؛ بلکه می‌توان گفت ثروت پست دنیوی تحفه کفار و آخرت از آن مؤمنان است. «وَلَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ*» وَلِبُيُوتِهِمْ أَبْوَابًا وَسُرُورًا عَلَيْهَا يُتَكْوَنُونَ*» وَ زُخْرُفًا وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ؛ اگر (تمکن کفار از مواهب مادی) سبب نمی‌شد که همه مردم امت واحد (گمراه) شوند، ما برای کسانی که به (خداوند) رحمان کافر می‌شدند خانه‌هایی قرار می‌دادیم با سقف‌هایی از نقره و نردبان‌هایی که از آن بالا روند؛ و برای خانه‌هایشان درها و تخت‌هایی (زیبا و نقره‌ای) قرار می‌دادیم که بر آن تکیه کنند؛ و انواع زیورها، ولی تمام این‌ها بهره زندگی دنیاست و آخرت نزد پروردگارت از آن پرهیزگاران است» (زخرف/ ۳۳ تا ۳۵).

رابعاً باید به تفاوت نعمت، رزق و برکت دقت کنیم. چه بسا افرادی که به ظاهر از نعمت زیادی برخوردار هستند، از رزق و برکت کمتری بهره برند (برداشت آزاد از: ملکیان، ۱۳۷۸).

در اینجا لازم است به مواهب الهی در زمان تحقق چشم‌انداز تمدن نوین اسلامی نیز دقت کنیم. در روایتی از امام حسین (ع) زمان رجعت را این چنین ترسیم می‌کند: «وَلَتَنْزِلَنَّ الْبُرُكَةُ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ حَتَّىٰ إِنَّ الشَّجَرَةَ لَتَقْصِفُ بِمَا يَرِيهِ اللَّهُ فِيهَا مِنَ الثَّمَرِ وَكَيْوُكُنَّ ثَمَرَةُ الشَّتَاءِ فِي الصَّيْفِ وَ ثَمَرَةُ الصَّيْفِ فِي الشَّتَاءِ وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِنْ كَذَّبُوا ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ لِيَهَبُ لِشِيعَتِنَا كَرَامَةً لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِمْ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَ مَا كَانَ فِيهَا...؛ برکت از آسمان به زمین فرود آید؛ به طوری که درخت تاب کشیدن میوه را نداشته باشد. میوه تابستانی در زمستان خورند و میوه زمستانی در تابستان، چنان که خدا می‌فرماید: اگر ایمان می‌آوردند و پرهیز کار می‌شدند، درهای برکت را از آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم؛ ولی تکذیب کردند، سپس خداوند کرامت به شیعیان ما دهد که هیچ چیز در زمین، از نظرشان مخفی نماند» (هادیان شیرازی، ۱۳۹۳). در این باره، روایات دیگری نیز خبر از سرازیری نعمت در این زمان می‌کند، پیامبر اکرم (ص) این روز موعود را چنین بیان می‌کند: «ساکنان زمین و آسمان او را دوست دارند، آسمان بارانش را فرو می‌فرستد، زمین، گیاهان خود را می‌رویانند ... و زندگان آرزو می‌کنند که کاش مردگان‌شان زنده بودند و عدل و آرامش حقیقی را می‌دیدند و مشاهده می‌کردند که خداوند چگونه بر کاتش را بر اهل زمین فرو می‌فرستد.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج

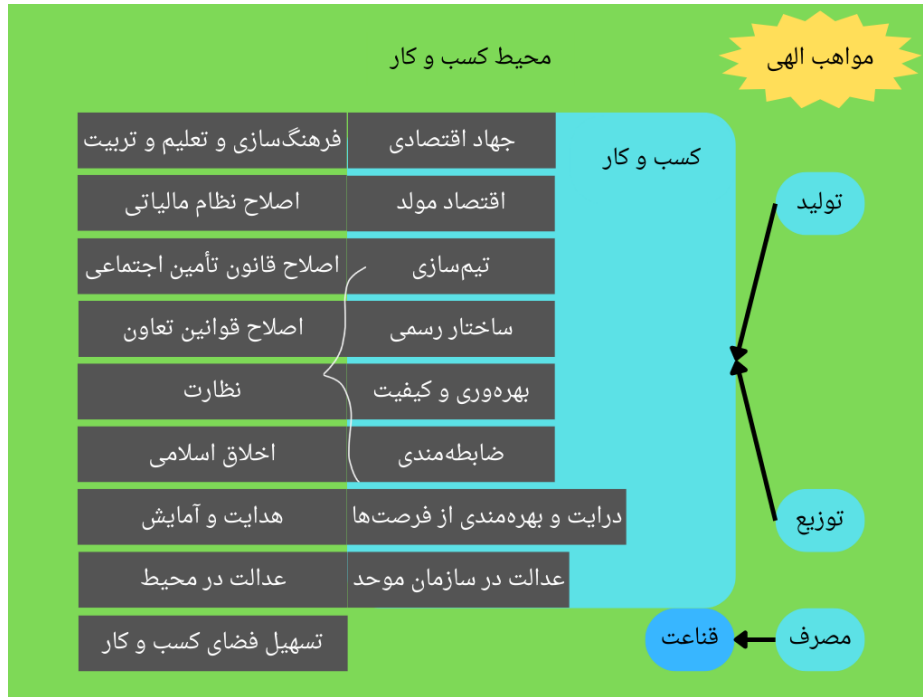
۵۱: ۱۰۴). «امت من در عصر او (ع) آن‌چنان به سطحی از رفاه و زندگی و برخورداری از نعمت‌ها دست می‌یابد که نظیری برای آن یافت نمی‌شود» (اربلی، ۱۳۸۱).

مدل مفهومی

مدل مفهومی الگوی مطلوب کسب‌وکار در تمدن اسلامی در تصویر شماره ۳، قابل مشاهده است.

نتیجه‌گیری

اسلام نه تنها با تولید ثروت مخالف نیست، بلکه چشم‌انداز تمدن نوین اسلامی عاری از هرگونه فقر و احساس نیاز مادی است؛ اما برخلاف دستاورد لیبرال دموکراسی که روزی پایان تاریخ تصور می‌شد، عدالت محور اصلی اقتصاد در تمدن نوین اسلامی است. چنانچه محیط کسب‌وکار را کل محیط اقتصاد و تولید، توزیع، مصرف را اجزای آن در نظر بگیریم، قناعت فقط در مصرف است و هر مؤلفه که در یافته‌ها به آن پرداخته شد، یک وجه درونی (درون کسب‌وکار) و یک وجه بیرونی (محیط کسب‌وکار) دارد که هر کدام از آن‌ها را می‌توان شرح و بسط داد و حتی تبدیل به پژوهش‌های جداگانه نمود.

شکل ۳. مدل مفهومی الگوی مطلوب کسب و کار در تمدن اسلامی

جهاد اقتصادی از درون جوشش دارد؛ در حالی که نظام آموزشی و خانواده وظیفه تربیت نسل جهادگر و تحویل آن به جامعه و رسانه‌ها و وظیفه فرهنگ‌سازی برای نسل‌های مختلف در زمینه ترویج روحیه تلاش، کار جهادی و کار به‌عنوان یک ارزش را دارند. مولد بودن اقتصاد هم یک مؤلفه درونی است که عبارت است از پرهیز کارآفرین از هر کاری که ارزش افزوده واقعی خلق نکند و وظیفه محیط اصلاح نظام مالیاتی با هدف کوچک کردن بخش غیرمولد و تقویت بخش مولد اقتصاد است. تیم‌سازی بر اساس مدل بسیج، مؤلفه دیگری است که با اصلاح قانون تأمین اجتماعی می‌تواند سبب شکوفایی کسب و کار شود.

ساختار رسمی و قانونی کسب و کار شرکت تعاونی پیشنهاد شده است که در حال حاضر نزدیک‌ترین ساختار قانونی کسب و کار در جمهوری اسلامی ایران است؛ اگرچه ممکن است بتوان

این ساختار را اصلاح و تکمیل نمود و به ساختار قانونی مدنظر اسلام نزدیک‌تر و در نهایت منطبق نمود.

بهره‌وری و کیفیت نیز با وجود اصالت و ارزش ذاتی کار در اسلام پسندیده و جزو مؤلفه‌های اساسی کسب‌وکار مدنظر تمدن نوین اسلامی است. طبیعتاً نظارت از بیرون می‌تواند ضامن اجرای این مؤلفه و سایر مؤلفه‌های تیم‌سازی، ساختار رسمی و ضابطه‌مندی باشد.

بدیهی است رعایت تقوا در رعایت کامل مسائل شرعی، قوانین، مقررات و اخلاق حرفه‌ای کسب‌وکار نمود دارد که تحت عنوان ضابطه‌مندی تبیین شده است. رعایت اخلاق اسلامی در محیط نیز اثر متقابل بر روی کسب‌وکار دارد و محیط رشد را مهیا می‌سازد.

درایت و بهره‌مندی از فرصت‌ها (به‌ویژه فرصت‌های دانش‌بنیان که همواره مورد تأکید اقتصاد مقاومتی و بیانیه گام دوم بوده است). مؤلفه دیگری است که با هدایت به‌سوی تأمین نیازهای پاسخ داده نشده و آمایش سرزمین از طریق محیط می‌تواند تکمیل شود.

عدالت مهم‌ترین هدف تمام انبیای الهی و مهم‌ترین پیشران تمدن‌ساز در تمدن نوین اسلامی است که پس از ظهور به‌طور کامل در تمام جهان جاری و ساری خواهد شد.

تسهیل فضای کسب‌وکار، به معنی حذف تمام موانع و تسهیل تمام مؤلفه‌های محیطی مدنظر است و بالاخره مواهب الهی، سنت حتمی است که در صورت رعایت تقوا به کسب‌وکار و جامعه اسلامی نازل خواهد شد؛ ان‌شاءالله.

فهرست منابع

- احمدپور داریانی، م. و مقیمی، م. (۱۳۸۵). مبانی کارآفرینی. تهران: فر اندیش.
- اربلی، ع. (۱۳۸۱). کشف الغمّه فی معرفه أئمة. تبریز: بنی هاشمی.
- الثقفی، ا. ب. (۱۳۹۵). الغارات. تهران: منشورات انجمن آثار ملی.
- الطوسی، م. ب. (۱۳۶۹). مصباح المتهجد. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
- النسائی، ا. ب. (۱۹۸۶). سنن النسائی. حلب: مکتب المطبوعات الإسلامیة.
- النمیری البصری، ع. ب. (۱۴۱۰). تاریخ المدینة المنورة. قم: دار الفکر.
- انصاریان، ح. (۱۳۸۸). صحیفه سجادیه. قم: دارالعرفان.
- امیرشاهی، م.، نقویان، ن.، علوی، س.، و پرورش محسنی، م. (۱۳۹۰). درآمدی بر مبانی بازاریابی در اسلام. *اندیشه مدیریت راهبردی*، ۲۲۱-۲۷۳.
- بروجردی، ح. (۱۳۸۶). جامع احادیث الشیعه. (جلد ۲۳). تهران: فرهنگ سبز.
- بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران. (۱۳۹۷، ۱۱، ۲۲). دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای: <https://khl.ink/f/41673>
- پور عزت، ع. (۱۳۹۳). مدیریت اسلامی در پرتو نهج البلاغه. بنیاد نهج البلاغه.
- پورعباس، م. (۱۳۹۹). تأملی در کارکرد توحید عبادی و نسبت آن با ایجاد رفاه اقتصادی در گستره تمدن نوین اسلامی. *نشریه علمی تمدن اسلامی و دین پژوهی*، شماره ۳، ۳۲-۵۳.
- جوادی آملی، آ. (۱۳۹۲). مفاتیح الحیاء. قم: مرکز نشر اسراء.
- حر عاملی، ش. (۱۴۲۵). إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات (جلد ۵). مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- حر عاملی، م. ب. (۱۳۶۷). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البتی.
- حسینی شاهرودی، م. (۱۳۸۴). مقابله شریعت با فقر، فساد و تبعیض. حصون، شماره ۴.
- حسینی، س. (۱۳۹۳). سیره اقتصادی امام علی علیه‌السلام. کانون اندیشه جوان.
- حلی، ح. ب. (۱۴۲۱). مختصر البصائر. قم: جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- خادم علیزاده، ا. (۱۳۹۸). واکاوی جایگاه و مؤلفه‌های اقتصاد بخش عمومی در رشد و تعالی تمدن نوین اسلامی. *فصلنامه اقتصاد بانکداری اسلامی*، دوره ۸، شماره ۲۶.
- خسروجردی، ع. (۱۳۹۴). تحلیل بر چهارچوب‌های کلان اقتصاد اسلامی در بیانات مقام معظم رهبری (اقتصاد اسلامی اقتصاد تمدن ساز). مشکوه، ۱۳۰-۱۵۰.
- خوچینی، ر. و سودانی، ک. (۱۳۹۶). اخلاق اسلامی و محیط کسب و کار (اخلاق کسب و کار یا کسب و کار اخلاقی). *فصلنامه اقتصاد بانکداری اسلامی*، ۹۹-۱۱۷.
- دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۷۷). پیام به کنگره عظیم حج.
- دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۳، ۲، ۲۳). فقر انسان‌ها را به کفر می‌کشاند

دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۴، ۱۸۶). بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم
 دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۲، ۱۱، ۲۹). ابلاغ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی
 دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. (۱۳۹۷، ۱۱، ۲۲). بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت
 ایران

رابین، م. (۲۰۱۴). جهان به نقل از مونسانتو: آلودگی، فساد و کنترل عرضه مواد غذایی ما. *The New Press*.
 صدر، س. (۱۳۵۰). اقتصاد ما. (م. بجنوردی، ترجمه). انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی.
 عرفانی‌راد، ب. (۱۳۹۰). ردیابی اندیشه توسعه در نظریات اقتصادی ابن خلدون.
 عیوضلو، ح. و قلیچ، و. (۱۳۹۴). بانکداری اخلاقی با رویکرد اسلامی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک
 مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

غفاری، ع. (۱۳۶۲). الخصال (شیخ صدوق) (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 فیض کاشانی، م. ب. (۱۴۰۶). الوافی (جلد ۲۶). اصفهان: مکتبه الإمام أمير المؤمنين علی علیه‌السلام.
 قاسمی، م. (۱۳۸۸). روزی حلال: تأثیر مال و لقمه حلال و حرام بر سرنوشت انسان. قم: نور الزهرا (ع).
 نویسنده نامشخص (۱۳۷۹). نشریه پاسداران اسلام؛ سال نوزدهم (۲۲۶)، ۴۴-۴۶.
 کتابخانه احادیث شیعیه. حدیث و آیات: پنجاه جُستَن از فقهر. <https://www.hadithlib.com/hadithxts/view/26016131>
 کشاورزشکری، ع. و فرهادی، ا. (۱۳۹۰). بسیج منابع در انقلاب اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۷۹-
 ۱۰۷.

کلینی، م. ب. (۱۳۸۷). الکافی. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
 کلینی، م. ب. (۱۳۸۸). فروع کافی (جلد ۶). قم: قدس.
 کلینی، م. ب. (۱۳۶۴). الروضة من الکافی (جلد ۲). (س. ه. رسولی محلاتی، ترجمه). تهران: انتشارات علمیه
 اسلامی.

مجلسی، م. (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
 محمدی ری شهری، م. (۱۳۶۷). میزان الحکمه. قم: مکتب الإعلام اسلامی.
 مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۰، ۱۳۰۶). قانون بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران
 مستخدمین حسینی، ح. (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. شماره ۱۸۷.
 مکارم شیرازی، ن. (۱۳۸۵). نهج‌البلاغه. (م. امامی، و م. آشتیانی، ترجمه). قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب (ع).
 ملکیان، م. (۱۳۷۸). سنت‌گرایی، تجددگرایی، پساتجددگرایی. تهران.
 هادیان شیرازی، ع. (۱۳۹۳). گشایش برکات. موعود، شماره ۱۵۴ و ۱۵۵.
 واحد تحقیقات مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان. (۱۳۹۲). دانشنامه حضرت خدیجه سلام‌الله علیها. اصفهان:
 مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

واحد تحقیقات موسسه فرهنگی هنری جام طهور. (۱۳۹۵). دائرة المعارف طهور: ادب و اخلاق. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان.

Kunaifi, A., Rahman, F., & Dwiaryanti, R. (2021). The Philosophy and Authentication of Welfare Equalization in the Islamic Economy. *Jurnal Kajian Peradaban Islam*; Vol 4 No 2, 54-62

